

annan, vilket ansågs skamligt. Både manliga och kvinnliga slavar utnyttjades sexuellt av de manliga ägarna. Här gällde samma maktordning. Liknande ideal återkommer i Romarriket där en fri man hade rätt till sex med sina slavar. Här kunde gärna Kazen ha berört synen på slavar i Nya testamentet. I detta sammanhang får uppmaningen till slavar att lyda sina ägare i allt i de efterpaulinska breven grymma undertoner (Tit. 2:9; Ef. 6:5–8; Kol. 3:22–25).

Det fanns också kritik mot det pederastiska bruket, framför allt från stoiker, men då handlade det främst om avsaknaden av självbehärskning. Kazen analyserar Paulus kritik mot samkönad sexualitet, vilken påminner om stoiska resonemang. Nyanserna i hans språkbruk försvinner i den svenska översättningen. Paulus listar ”män som ligger med andra män” (1 Kor. 6:9) som syndare. Två olika termer används. Paulus kallar dem *arsenokoitai* (”mansliggare”) och *malakoi* (”veka, mjuka”), vilket beskriver män som feminina mjukisar som penetreras likt kvinnor, i enlighet med gängse normer. Gentemot tolkningar om att Paulus enbart kritiserar asymmetriska sexuella relationer eller pederastiska förhållanden, hävdar Kazen att Paulus kritik gäller all form av sexuella relationer mellan män, vilket inte är så konstigt eftersom han var en diaspora-jude och väl förtrogen med de bibliska lagarna.

I kapitel 5 behandlar Kazen samkönad kvinnlig sexualitet i de antika källorna och analyserar bland annat dikter om kvinnlig erotik skrivna av Sapfo från Lesbos under 500-talet f.v.t. Han uppmärksammar att det inte framkommer någon asymmetri i relationerna i texterna. Den kritik som förekommer mot kvinnliga relationer handlar om att de är för aktiva; enligt gängse normer borde alla kvinnor vara blyga och underordnade i sexuella förhållanden. Kazen avslutar boken med en reflektion över skillnader och likheter mellan den nutida synen på sexualitet och homoerotik jämfört med dåtidens normer. Vårt ideal om ömsesidighet i sexuella relationer baseras på demokratiska värderingar och

en grundsyn om alla människors lika värde, uppfattningar som var främmande i antiken. Samtidigt påminner Kazen om att sexuellt utnyttjande av andra alltjämt är ett mycket stort problem.

Sammanfattningsvis är detta en lysande bok som erbjuder en fascinerande läsning om samkönad sexualitet i antikens värld.

Cecilia Wassén
Docent, Uppsala

Matthew D.C. Larsen. *Gospels Before the Book*. New York: Oxford University Press. 2018. 227 s.

Textens historia, och särskilt idén om boken, har en oundviklig relation till tanken om ”helig skrift” och därmed till de kristnas bibel. Men vad är Bibeln för typ av text? Vad innebär det att närma sig ”böckernas bok” som bok? För att åter använda det något slitna ordet ”myt” och ställa det i relation till teologen och exegeten Rudolf Bultmann (1884–1976), skulle en kunna hävda att Bibeln inte endast är en bok med mytiskt innehåll, utan snarare att Bibeln aktualiserar boken som myt. Som vi vet är den moderna och post-industriella idén om boken historiskt determinerad. Bibeln som böckernas bok är därmed i behov av avmytologisering. Matthew D.C. Larsens *Gospels Before the Book* utför en avmytologisering med ett fokus på evangelierna, i form av en historisk ”översättning” av en antik förståelse av textualitet och boken (vilket förenklat kan sägas sammanfatta en ”Bultmanniansk” relation mellan begreppen myt och avmytologisering).

Larsen skriver med ledigt språk och pedagogisk blick om två avgörande förståelsehorisonter (grekisk-romersk antik och nutida) som begripliggör bokens historia och möjliggör en ny förståelse av evangelierna som böcker. Utöver inledande och avslutande kapitel (”Reading the Gospels Before the Book” och ”Epilogue”), förklaras de primära analytiska termerna *hypomnemata*, *accidental*

publication och *unfinished text* i monografins första del (kapitel 2–4), vilka appliceras på Markusevangeliet i den slutliga delen (kapitel 5–7). Även om Larsen varken utgår från myt eller mytologi, frammanas ett implicit släktskap genom ett inledande främliggörande av konceptet ”boken” hos läsaren – genom första delen av *Gospels Before the Book* och en exposé av en hellenistisk antik bokdiskurs hos Platon, Cicero, Plinius den yngre, Galenius och Josefus – vilket senare översätts för den moderna läsaren i monografins andra del. När idén om boken nu introducerar en vidgad värld för läsaren, finns en öppning att möta Markustexten ånyo, samt möjligheten av en läsning av övriga evangelier med förnyad blick.

Etableringen av Larsens analytiska bokbegrepp för med sig en rad avgörande implikationer för evangelierna genom nya definitioner av författare, publikation och inte minst en generell förståelse av grekisk-romersk antik textualitet. Larsen applicerar primärt sina bokbegrepp på Mark. framför de övriga kanoniska evangelierna, i sagt syfte att utgöra ett initialt test-case, men utan intentionen att exkludera en liknande analys av övriga evangelietexter. Mark. är inte bara ett tacksamt exempel för Larsen på grund av dess höga ålder, och därmed implicerade status som *primus inter pares*, utan framför allt för att det så tydligt skaver och sticker ut i den antika receptionen av de kanoniska evangelierna. Både textens retoriska kvaliteter och teologiska stringens, som av äldre kyrkofäder på olika sätt ifrågasatts, finner hos Larsen nya tolkningsmöjligheter genom applicerandet av oavsiktlig publikation, ofärdig text och *hypomnemata*.

”There is no evidence of someone regarding the gospel as a discrete, stable, finished book with an attributed author until the end of the second century CE, and a gospel *qua* discrete authored book does not really become a dominant discourse for talking about the ‘gospel(s)’ until the third century CE” – skanderar Larsen redan på första sidan av *Gospels Before the Book* och åtar sig

uppgiften att använda resterande utrymme för att förklara och förtydliga detta uttalande. Med andra ord finns det få eller inga skäl att tillskriva enskilda författarskap till de kanoniska evangelierna, av det enkla skälet att en historisk förståelse av texternas innehåll varken fordrar eller påbjuder en sådan attribuering. Larsen ifrågasätter vidare idén om evangelierna som texter med tydliga gränser, det vill säga indikationer om textens absoluta finalitet. I kapitlet ”Unfinished and Less Authored Texts” presenteras ett avgörande begrepp: *unfinished texts*, vilket tar latinets tekniska term, *commentarii*, och grekiskans motsvarighet, *hypomnemata*, på allvar som nya, textuella kategorier i förhållande till evangelierna som del av en antik bokdiskurs.

Hypomnemata är en typ av pro memoria eller anteckningsblock, vilka fungerade som ett slags skelett för notering av saker som var viktiga att komma ihåg för en eller flera författare/skribenter. Dessa skelett utgjorde ofta ett första utkast, eller ”textuellt råmaterial” för vidare litterär utveckling. Först efter raffinering skulle en *hypomnemata* införlivas i vidare textdistribution och/eller bokproduktion. Ofta var det soldater, läkare eller personer med lägre social ställning, såsom frigivna slavar, som brukade *hypomnemata* i sina yrken. Till exempel diskuterade läkaren Galenius hur *hypomnemata* omarbetas i olika faser, men trots allt tenderade att hamna i antika bokcirklar och därmed antogs vara litterära verk/publicerade böcker. Ett annat exempel på *accidental publication* finns i Ciceros *oeuvre*, då det inte var ovanligt att en *commentarii*, som användes som minnesanteckningar vid tal, hamnade i en viss distributionskedja. En *hypomnemata* signalerade alltså en öppen, oavslutad typ av text och ansågs inte ha en enskild författare som var ”färdig”, men kunde av olika skäl trots allt bli spridda. Larsen visar härmed att termer som författare, bok, och publikation är socio-historiskt specifika och därmed ibland har en tidsbegränsad mening.

Vad tyder på att Mark. är en *hypomnemata*? Med utgångspunkt från hypotesen

om Mark. som den äldsta kanoniska texten, samt att Matt. och Luk. använde Mark. som egen källa, diskuterar Larsen de olika sätt som Mark. upptas i de övriga evangelierna. Om Mark. är en *hypomnemata* hamnar prologen i Luk. i nytt ljus, vilket gör att Mark. inte kritiserar så mycket som kommenteras. Men framför allt Matt. är viktigt för Larsen, då cirka 80 procent av Mark.-materialet finns reproducerat däri, vilket är en besynnerligt hög siffra. Användningen av Mark. i Matt. kan förstås via ett slags inbjudan till omarbetning i det förra. Matt. kritiserar härmed inte författaren ”Markus”, utan använder tillgängligt, textuellt (rå-)material och förädlar detta till en litterär produkt.

Trots Larsens hypotes om denna möjliga förhistoria betraktades Mark. som enskild bok med en upphovsman, till exempel av Irenaeus av Lyon (ca 130–202). Vad hände? Matteusevangeliets stora teologiska betydelse bland kyrkofäder under andra och tredje århundradet gör Mark. teo-politiskt outhärdligt, då deras stora släktskap alltid varit känt bland dess läsare. Att frikoppla Mark. från övriga evangelier, eller ge det en enskild status som annat än bok, skulle potentiellt hota Irenaeus idé om ett fyrfaldigt evangelium, och i förlängningen den apostoliska ordningens fundament. Larsen poängterar i kapitlet ”The Earliest Users of the Gospel according to Mark” att de många olika sluten till Mark. exemplifierar hur Markustexten inbjöd till textuellt deltagande över lång tid. Trots teologer som Irenaeus var Mark. en levande text som endast svårigen kan tillskrivas en författare, eller ens betraktas som ett avslutat verk, under första eller andra århundradet.

Matthew Larsens *Gospels Before the Book* väcker nytt liv i många diskussioner som flertalet forskare möjligen skulle vilja klasa som mer eller mindre avgjorda: evangeliernas genrestämning, det synoptiska problemet, narrativ läsning av evangelierna och så vidare. Även frågor om markinsk teologi och kristologi får ny aktualitet och ett nytt ramverk. Det är min bedömning att Larsen visar en fruktbar väg framåt för

evangelieforskning, med implikationer för vår syn på heliga texters tillkomst och retorik, men även deras teologi.

Joel Kuhlin
Doktorand, Lund

Marie Rosenius. *Spänning och samspel: En orientering i ecklesiologi och liturgi*. Skellefteå: Artos & Norma. 2019. 219 s.

”Det stora problemet med liturgisk teologi är att den är så idealistisk”, hörde jag nyligen någon säga. Liturgisk teologi, här förstått som ett teologiskt teoribyggande vars kanske främsta företrädare är den ortodoxe teologen Alexander Schmemmann (1921–1983), uppvärderar liturgin till primär teologi, grundläggande för all teologisk och kyrklig verksamhet. Inom liturgisk teologi tecknas en bild av liturgin som ett möte mellan himmel och jord, där människor och Gud kommer varandra nära. Liturgin framställs som samtidigt evig och nyskapande. Den både konstituerar kyrkan och är normativ för den. Spänningen mellan detta ideal och människors upplevelse av kyrklig verklighet är uppenbar.

I *Spänning och samspel* tar sig Marie Rosenius an just frågan om dialektik och spänning och visar på värdet av liturgisk teologi för att tolka och kritiskt reflektera över kyrklig praktik. *Spänning och samspel* är ingen regelrätt forskningsstudie utan är snarare att betrakta som ett inlägg i en pågående diskussion om ämnet praktisk teologi och den teologiska reflektionens roll för kyrkans självförståelse och praktiker. Rosenius syfte är att ”bidra till reflektioner över den dialektik som föreligger mellan teori och praxis med fokus på olika förståelser av kyrka och gudstjänst samt förhållandet dem emellan”. Hon gör detta i fyra större kapitel, där de två första utgör översikter över dels ecklesiologi, dels liturgi. Dessa kapitel utgör tillsammans större delen av boken. Därefter följer två kapitel med mer tydlig analytisk prägel, där liturgik och ecklesiologi sätts i relation till varandra och förhålls till både kyrklig praxis och